

КЛЮЧАВЫ КАНЦЭПТ КУЛЬТУРНА-НАЦЫЯНАЛЬНАГА СВЕТАПОГЛЯДУ ПРАЗ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ

Вывучэнне ключавых канцэптаў асобных лінгвакультур – сродак пранікнення ў ментальнасць народа, разумення культурных асаблівасцей, нормаў і правілаў паводзін у пэўным соцыуме. У ключавых канцэптах увасоблены найважнейшыя, базавыя каштоўнасці нацыянальна-культурных супольнасцей. Абранае тэрміналагічнае абазначэнне пабудавана на вельмі ўдалай метафары (“ключы” да культуры) і, відавочна, таму актыўна ўжываецца многімі даследчыкамі (А. Вяжбіцкая, В. Карасік, В. Маслава, Т. Мядзведзева, М. Піменава і інш.).

Даследаванне ключавых канцэптаў, праведзенае на аснове аналізу фразеалагічных адзінак (далей ФА) з творчай спадчыны Янкі Купалы, выяўляе аўтарскую фразеалагічную канцэптасферу ў яе сістэме і іерархіі. Адным з ключавых выступае канцэпт *смерць*, які прысутнічае ў многіх сферах жыцця беларускага народа.

Увага да фразеалагізмаў абумоўлена тым, што яны фіксуюць і перадаюць у часе і прасторы веды, дазваляюць выявіць унутраныя сродкі і спосабы адлюстравання ў іх знакавай форме рыс культуры народа. На думку В. Тэліі, фразеалагізмы выконваюць функцыю «вербалізаваных знакаў “мовы” культуры», што пацвярджаецца рэфлексіўнай здольнасцю носбітаў мовы да “культурнай рэфэрэнцы”, г. зн. суаднясення знакаў звычайнай мовы са знакамі “мовы” культуры [1, с. 23]. Вывучаючы мову пісьменніка, у прыватнасці яго фразеалагічныя рэсурсы, мы адначасова пранікаем у культуру мастака і яго народа, спазнаём нацыянальны вобраз мыслення.

Абмяжуемся ключавым канцэптам *смерць*, рэпрэзентаваным фразеалагічнымі адзінкамі, якія выяўлены метадам суцэльнай выбаркі на аснове наяўнасці семы ‘смерць’ з агульнай колькасці фразеалагізмаў творчасці Янкі Купалы [2]. Такое вылучэнне абумоўлена некалькімі прычынамі. Па-першае, ФА, што складаюць семантычнае поле *смерць*, даволі многа – 140 уласна фразеалагізмаў. Гэты факт, на наш погляд, не дае пагадзіцца з загаварай С. Талстой адносна “беднасці вербальнага абазначэння такога важнага фрагмента традыцыйнай карціны свету, якімі з’яўляюцца народныя ўяўленні пра смерць і ўвасобленыя ў іх рытуалы і нормы бытавых паводзін” [3, с. 229], ва ўсім выпадку ў адносінах да беларускай духоўнай культуры ў яе фразеалагічным выражэнні. Па-другое, вылучэнне канцэпта *смерць*, рэпрэ-

зентаванага толькі ФА, выклікана значнасцю для беларусаў увогуле і для Янкі Купалы ў прыватнасці паняцця *смерць*, якое знайшло сваё адлюстраванне ў гэтых адзінках. Як вядома, у кожнай мове ФА, у адрозненне ад лексічных адзінак, называюць не ўсе, а толькі асобныя і найбольш актуальныя для чалавека і яго жыццядзейнасці фрагменты свету. Яшчэ адна прычына звароту да ФА семантычнага поля *смерць* – неабходнасць вывучэння гісторыі пытання пра сутнасць, уяўленне і філасофскія меркаванні народа пра смерць. І нарэшце, адна з прычын рэканструкцыі гэтага канцэпта абумоўлена патрэбай і важнасцю вывучэння аўтарскага фразеалагічнага корпуса для стварэння нацыянальнага вобраза свету (Р. Гацаў).

Мэта артыкула – выяўленне аднаго фрагмента беларускага нацыянальнага вобраза свету шляхам адказу на пытанне, якое не было прадметам вывучэння ў купалазнаўстве і ўвогуле ў беларускім мовазнаўстве: як канцэптуалізуецца і катэгарызуецца паняцце *смерць* у семантыцы і структуры ФА, выкарыстаных у мове твораў Янкі Купалы. Адказ на пастаўленае пытанне дапаможа выявіць філасофію смерці беларусаў на пераломе XIX – XX стст.

Структурна-семантычны, кампанентны і лінгвакультуралагічны аналізы ўсіх ФА семантычнага поля *смерць* дазваляюць вылучыць дзве супрацьлегласці, якія ляжаць у аснове будовы большасці ФА: гэты і той свет, неба і зямля, верх і ніз (*той свет, свет гэты пакінуць, на тым свеце, рай нябескі, Бог к сабе ўзяў, душу ўзяў Бог, пакінуць граніты зямлі*) як дзве найважнейшыя субстанцыі, з якімі звязваецца разуменне і ўспрыманне паняцця *смерць*. Са старажытных часоў *верх* лічыцца месцам знаходжання багоў, святых душ і праведнікаў, а *ніз* – месцам існавання ўсіх астатніх, грэшных, людзей. Чалавек як “істота двух светаў” павінен знайсці свой шлях, сваю дарогу паміж *верхам* і *нізам*.

Відавочна, менавіта гэтым тлумачыцца наяўнасць аднаго з найбольш частотных спосабаў канцэптуалізацыі смерці ў ФА – матыву дарогі, які ў ФА часцей выражаецца шляхам выкарыстання дзеясловаў перамяшчэння, руху, напрыклад: *дайсіці, ісіці, пайсіці, сысіці, сыходзіць* і іншых (канцэптуальная метафара “смерць – дарога”).

У ФА с канцэптуальнай метафарай “смерць – дарога” ёсць указанне на зыходнае месца, пачатак дарогі, якім выступае гэты свет, зямля, жыццё

(свет <гэты> пакінуць 'памерці'; пакінуць граніты зямлі 'памерці'; з жыцця сыходзіць 'паміраць'), ці на месца прызначэння, канец дарогі. І такім месцам можа быць свет іншы (на той свет сысці, пайсці на той свет 'памерці'), магіла (ісці ў магілу 'гінуць, паміраць'; сысці ў магілу 'памерці'; дайсці да магілы 'дажыць да смерці'; дапекацца да магілы 'дажыць да канца свайго жыцця, дачакацца смерці'; уцячы ў магілу 'хацець сваёй смерці, канца жыцця'; знайсці магілу 'памерці, закончыць жыццё), дамавіна (ісці ў дамавіну 'знікаць, прападаць'; знайсці дамавіну 'памерці'; у дамоўку сысці 'памерці'), зямля (ісці ў зямлю 'памерці, загінуць'; сысці ў зямлю 'памерці').

Жартоўная ФА пайсці да Абрагама на піву 'памерці', што ўзнікла "па мадэлі з ужо існуючым, семантычна тоесным фразеалагізмам адправіцца на той свет" [4, с. 33], выклікае дзве асацыяцыі, якія накладваюцца адна на адну: з небам, куды быў закліканы Абрам Богам, і з уладальнікам шынкі, куды хадзілі на піву, але зусім з іншым Абрагамам (найбольш пашырае яўрэйскае імя).

ФА з канцэптуальнай метафарай "смерць – злучанасць з зямлёй" сведчаць пра еднасць чалавека з зямлёй (злучыцца з зямлёю і ўзяць шлюб з зямлёю 'памерці, быць пахаваным', аддаваць зямлі і аддаваць зямлі косці 'хаваць нябожчыка'), пра рытуал пахавання фізічнага, матэрыяльнага цела, што аддаецца зямлі (засытаць зямлёю / засытаць зямелькай сырой / засытаць пяском 'пахаваль'; зямелькай на вочы кінуць 'развітацца з нябожчыкам, кідаючы зямлю ў магілу; пахаваль нябожчыка').

У многіх паэтычных тэкстах Янкі Купалы беларус успрымае смерць як ратунак, напрыклад: 1) *А прыйдзе бедаку / Надта трудненькі час / – Я ў магілу ўцяку*; 2) *Людзі, багаючы помачы, / Сходзяць бяспечна ў магілы* [2, с. 159]; 3) *Сышлі ў зямлю на вечны госці, / Сышлі над дзёрнаў накрыццё* [2, с. 119]; 4) *Узяў шлюб з зямлёй Паўлюк, / Не гне ўжо плечы ў крук* [2, с. 306].

Як відаць, усе ФА з канцэптуальным матывам дарогі, як і з матывам зямлі, з якой ці ў якую "сыходзяць", выражаюць і перадаюць філасофію смерці беларусаў: у іх выяўляецца мудрае ўспрыманне канца жыцця на зямлі, паколькі смерць разумеецца як этап пераходу ад аднаго перыяду існавання да другога, ад часовага на зямлі да вечнага ў нябёсах. Тут смерць, пахаванне асацыіруецца з раем як месцам, дзе знаходзяць шчаслівае існаванне душы праведнікаў пасля смерці. У многіх ФА выяўляецца яшчэ адно разуменне смерці, звязанае з аддзяленнем душы ад цела, дзе душа (у адрозненне ад цела, месца якога ў зямлі – унізе) як вечна жывая не памірае і пераходзіць у рай, у нябёсы, да Бога – уверх: *анельская душа адышла 'памёр добры чалавек'; вылушчыць душу ад цела*

'забіць'; *выпусціць душу 'памерці'; душу веяць ад цела 'забіваць, знішчаць каго-н.'; душа ад цела адышла і дух к Богу ўзнёсся 'хто-н. памёр'; расстаяцца з душой 'памерці' і інш.*

На аснове супрацьпастаўлення неба і зямлі ўспрымаюцца і два супрацьлеглыя пажаданы нябожчыку ў наступных ФА, зафіксаваных у тэкстах Янкі Купалы. З аднаго боку, гэта неба – рай: *Над курганам тым сэрцаў мільёны шапта-ла: / Дай Бог рай табе, Лірнік вясковы* [2, с. 20], з другога боку – зямля / пясок і ў аўтарскай ФА кветкі на зямлі – ніз: *Няхай зямелька будзе лёгкая для цябе* [С. Палуяна], / *Як лёгка рваўся ты да сонца* [2, с. 118]; *Сні, наш Барысенка, / Лёгкім будзь пясок* [2, с. 209]; *Сні, грамадзянін добры наш, / Хай будзе кветкамі зямля, / Як кветкай мілаю для нас / Ты* [Эпімах-Шыпіла] *быў, гаротнік за жыцця* [2, с. 119].

Інакш прадстаўлена тэма душы ў ФА *душой загавець і загавеція душой 'памерці*, дзе выкарыстаны дзеяслоў *загавець 'пачаць гавець'* [5, т. 1, с. 294] ад *гавець 'захоўваць пост і хадзіць у царкву, рыхтуючыся да прычасця'* [5, т. 2, с. 8]. У ФА *навек загавеці* дзякуючы акалічнасмаму кваліфікатару *навек* дзеяслоў набывае значэнне 'памерці'. У выніку метафарычнага пераасэнсавання дзеяслоўных словазлучэнняў узнікаюць устойлівыя выразы для наймення і вобразнага адлюстравання заканчэння жыцця, надыходу смерці, калі душа, адыходзячы ад цела, як і чалавек у вызначаны перыяды жыцця, "захоўвае пост".

Яшчэ адзін спосаб канцэптуалізацыі смерці адлюстроўвае група ФА ў мове твораў Янкі Купалы, дзе выкарыстаны канцэптуальныя метафары "смерць – сон" (*вечны сон 'смерць, вечны супакой і вечнае спачыванне* як выраз-пажаданне нябожчыку, *вечна спачыванне 'канец жыцця, смерць; малітва над нябожчыкам*), а таксама "памерці – заснуць" (*заснуць навекі і заснуць у магіле 'памерці; спаць сном вечным 'быць мёртвым, пахаваным; сыходзіць на вечны сон 'паміраць; у зямлі / зямельцы спаць 'быць пахаваным; у зямлю кінуць спаць 'давесці да смерці' і інш.*). Узгадаем і ФА *пакой вечны пры ўпамінанні нябожчыка: Калісь бацьку я меў, пакой вечны яму* [2, с. 188].

Усе разгледжаныя ФА ў тэкстах Янкі Купалы дапаўняюцца элементамі кантэксту, у якім метафары, у прыватнасці "смерць – сон" і "памерці – заснуць", адлюстроўваюць ментальны свет чалавека. Акрамя намінацыйнай і камунікатыўнай функцыі, гэтыя метафары выконваюць і эстэтычную функцыю: калі смерць – гэта толькі сон, то не існуе і быць не можа страху перад смерцю. Так, лірычны герой верша "Выгнаннік" заклікае выгнанніка: *Полаг гатовы белы, пуховы; / Ляж, не глядзі, не ўслухайся! / Сну ў магіле яснай, сняговай, / Вечнага сну не пужайся.* Намінацыя смерці

з дапамогай лексемы *смерць* у мове твораў Янкі Купалы зафіксавана толькі 146 разоў [6], часцей аўтар перадае гэтае паняцце вобразнымі ўстойлівымі спалучэннямі (*Спіць сном вечным Бандароўна / І болей не ўстане, / А над ёй пяюць старыя / "Вечна спачыванне"; Ой, ламалі свае рукі / Стары са старою: / - Налажылась донька наша / За ўсіх галавою! / Як спушчалі Бандароўну / На той свет вялікі, / То яшчэ сумней зайгралі / Панскія музыкі; Спачатку дань жыццём плацілі / Яму [Машэку] адны багатыры, / Пасля знаходзілі ў магіле / Спачын і вёсак жыхары; Раз, калі спаў Машэка з ёю [Наталькай], / Зрабіць надумала сваё - / За кроў пралітую крывёю / Яму яго забраць жыццё; Яна другі раз замахнула / І трэці раз перавяла, - / Яго і жылка не дрыгнула, - / Душа ад цела адышла; Забрала сіротку магіла; Не адзін ваяка / Ў вечнай спіць пасцелі і інш.).*

Радзей у творах Купалы выкарыстоўваюцца ФА, якія адлюстроўваюць рытуальную, абрадавую практыку падрыхтоўкі нябожчыка ў дарогу. У іх зафіксаваны розныя візуальна замацаваныя паказчыкі: закрытыя вочы (*вочы самкнуцца 'хто-н. памрэ'*), складзеныя рукі (*складаць рукі 'паміраць'*) ці становішча цела ў труне (*злажыць / палажыць косці; легчы ў дамавіну 'памерці'; у труну злажыць 'давесці да смерці'; у магілу палажыць 'без часу давесці да смерці'*), крыж ці помнік на магіле (*легчы пад белы крыж 'памерці'; даць камень на грудзі 'пахавець, паставіць помнік'*) і інш.

Сярод ФА з тэкстаў Янкі Купалы вылучаецца група, у якой выяўляецца найбольш стэрэатыпнае ўяўленне пра канец існавання чалавека дзякуючы метафара-метанімічным мадэлям "смерць – страта галавы" і "смерць – праліцце крыві". Тут, як правіла, канстатуецца заўчасная смерць, часцей у баях, напрыклад ФА *галавой налажыць і галавою легчы 'загінуць'; галаву даць 'загінуць, не шкадуючы жыцця за што-н.'; галаву <наvek> злажыць 'загінуць, памерці'; класці дурныя галовы 'гінуць дарэмна'; кладуцца галовы 'хто-н. гіне'; складаць галовы 'гінуць'; кроў пальцець 'хто-н. будзе забіты, знішчаны'*. У іх асабліва важная ацэнка заканчэння смерці, якая перадаецца і ўспрымаецца носьбітамі мовы, напрыклад нейтральная (*галавою легчы*), асуджальная (*класці дурныя галовы*) ці з выказваннем шкадавання (*кроў пальцець*). Яшчэ гэта ФА са значэннем пазбаўленай смерці: *галаву зняць 'знішчыць, пазбаўць каго-н. жыцця'; касіць галовы 'забіваць, знішчыць'; высаць кроў 'забіць'; выціць кроў з сэрца 'пазбаўць жыцця'; кроў выліць і кроў выпусціць з жывага 'забіць, пазбаўць жыцця, тут дзеяслоўныя кампаненты выражаюць дзеянне каго-небудзь у адносінах да галавы, крыві чалавека.*

Да такіх далучаем адзінкавыя ФА, якія адлюстроўваюць наступленне смерці ў выніку выка-

рыстання пэўнага спосабу пазбаўлення жыцця аднаго чалавека іншым (*прыставіць да сценкі 'расстраляць'; пятлю налажыць 'расправіцца, павесіць каго-н.'*) ці ў выніку самазабойства (*душу згубіць 'саграшыць, закончыўшы жыццё самазабойствам'; у пятлю пайсці і пятлэй закончыць жыццё 'павесіцца, закончыць жыццё самазабойствам'; зазнацца з палонкай і русалкам аддаць галаву 'ўтапіцца'*).

У некалькіх ФА, выкарыстаных у творах Янкі Купалы, адзначаецца наяўнасць у якасці кампанента лексемы *смерць*: *зазірае смерць <галадная> ў вочы 'хто-н. адчувае надыход смерці'; смерць возьме 'хто-н. памрэ'; смерць калыхала касою 'хто-н. адчувае надыход смерці, канец жыцця'; у зубы смерць глядзіць 'хто-н. адчувае набліжэнне смерці, канец жыцця'; смерці ў вочы глядзець 'быць у вялікай небяспецы, блізкай да смерці'*. Праўда, дзякуючы персаніфікацыі, пераводу абстрактнага паняцця ў канкрэтнае (*смерць выступае суб'ектным і радзей аб'ектным актантам – старая з касой*) вобразнасць такіх ФА захоўваецца, але праяўляецца ў меншай ступені. Хоць і тут смерць паўстае як заканамерны працэс заканчэння жыцця і адпаведна з дапамогай гэтых ФА перадаецца спакойнае яе ўспрыманне ў вобразе старой з касой.

Такім чынам, ключавы канцэпт, рэпрэзентаваны ФА, што складаюць семантычнае поле *смерць* у творах Янкі Купалы, фіксуе і перадае разнастайнасць уяўленняў беларусаў пра смерць. Але пры ўсёй разнастайнасці ў іх сродкамі вобразаў гаворыцца пра смерць як пра заканамерны канец жыцця на зямлі. Адсюль філасофская мудрасць, спакойнае ўспрыманне смерці, а гэта не магло не паўплываць і на ўяўленне пра жыццё ці, дакладней, на правілы і паводзіны чалавека пры жыцці. І наадварот, ФА, што канцэптуалізуюць смерць як вынік фізічнага ці іншага спосабу ўздзеяння на чалавека, характарызуюцца адмоўнай канатацыяй, выражаюць розныя эмоцыі і пачуцці.

Спіс літаратуры

1. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996.
2. Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведова. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007.
3. Толстая, С. М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / С. М. Толстая // Фразеология в контексте культур. – М. : Языки русской культуры, 1999.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.
6. Слоўнік мовы Янкі Купалы : у 8 т. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – Т. 4.

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.